

บทที่ 2

ทบทวนวรรณกรรม

ผู้วิจัยได้ทบทวนวรรณกรรมจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อประกอบการศึกษา ภูมิปัญญาของหมอฟันบ้านในอำเภอองครักษ์ จังหวัดนครนายก โดยศึกษาแนวคิด ทฤษฎี ต่างๆ เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษา ดังนี้

1. แนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวกับภูมิปัญญา
  - 1.1 ความหมายของภูมิปัญญา
  - 1.2 ลักษณะของภูมิปัญญา
  - 1.3 ประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่น
  - 1.4 ประโยชน์ของภูมิปัญญา
2. แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับหมอฟันบ้าน
  - 2.1 ความหมายของหมอฟันบ้าน
  - 2.2 ประเภทของหมอฟันบ้าน
  - 2.3 ขั้นตอนการรักษาของหมอฟันบ้าน
3. แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับการแพทย์พื้นบ้าน
  - 3.1 ความหมายของการแพทย์พื้นบ้าน
  - 3.2 ระบบการแพทย์พื้นบ้าน
  - 3.3 การเรียนรู้ของการแพทย์พื้นบ้าน
  - 3.4 ลักษณะเด่นของการแพทย์พื้นบ้าน
4. กระบวนการดูแลรักษาสุขภาพด้วยการแพทย์พื้นบ้าน

1. แนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวกับภูมิปัญญา

1.1 ความหมายของภูมิปัญญา

จากการศึกษาความหมายของภูมิปัญญาได้มีผู้รู้ตลอดจนนักวิชาการ ได้ใช้คำเรียก อยู่หลายคำ เช่น ภูมิปัญญาท้องถิ่น ภูมิปัญญาไทย หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน เป็นต้น แต่ได้ให้ความหมายไปในทางเดียวกัน คือ

เกษม สุขสวัสดิ์ (1) ได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาว่า หมายถึง ส่วนหนึ่งของ วัฒนธรรมที่เป็นความรู้ ความคิด ความสามารถ ความเห็น ความเชื่อ ความนิยมในสิ่งต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับที่อยู่อาศัย การทำมาหากิน วิถีชีวิต การป้องกันรักษาโรคภัยไข้เจ็บและการใช้ภาษาที่เกิดขึ้นสั่งสม พัฒนา ใช้ประโยชน์สืบต่อจนเป็นมรดกตกทอดของพื้นบ้านมาแต่โบราณ

นันทสาร สีสลับและคณะ (2) ได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่นว่า หมายถึง ทักษะและเทคนิคอันเกิดจากการสะสมองค์ความรู้ มวลรวมทุกด้านที่ผ่านกระบวนการสืบทอด ปรับปรุง พัฒนาและเลือกสรรมาแล้วเป็นอย่างดี ในการสร้างผลงาน แก้ไขปัญหาและพัฒนาชีวิตของคนไทยได้อย่างเหมาะสมกับยุคสมัย

จารุวรรณ ธรรมวัตร (3) ได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาพื้นบ้าน ว่าหมายถึง การเอาทรัพยากรความรู้ ทรัพยากรบุคคลที่มีอยู่ในท้องถิ่นแต่ละแห่งซึ่งอาจเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตน หรือเป็นลักษณะสากลที่หลายๆท้องถิ่นมีคล้ายกันก็ได้ เพื่อนำมาแก้อุปสรรคทางธรรมชาติ ทางสังคมที่จำเป็นในการดำเนินชีวิต ภูมิปัญญาจึงเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับการผลิตและวิถีชีวิตของชาวบ้าน

จากความหมายของภูมิปัญญาที่มีผู้ให้ความหมายมาข้างต้น พอสรุปได้ว่า ภูมิปัญญา หมายถึง องค์ความรู้ในการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน มีทั้งลักษณะเป็นนามธรรม เช่น คติ ความเชื่อ ค่านิยม ฯลฯ และลักษณะที่เป็นรูปธรรม เช่น การปลูกบ้าน เครื่องมือในการประกอบอาชีพ สิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ ที่คิดค้นขึ้นภายในท้องถิ่น ฯลฯ โดยสิ่งเหล่านี้เกิดจากการสังเกต เรียนรู้ สังเกต สืบทอด เลือกสรร และปรับปรุง จนสามารถดำรงชีวิตได้อย่างสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมทางสังคมวัฒนธรรม ตลอดจนสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่ตนได้อาศัยอยู่ ภูมิปัญญาจึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นควบคู่กับชุมชนทุกชุมชน และเป็นรากฐานที่มีความสำคัญยิ่งต่อการดำเนินชีวิตของผู้คนทุกสังคม

1.2 ลักษณะของภูมิปัญญา

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (4) ได้สรุปลักษณะของภูมิปัญญาไว้ดังนี้

1. ภูมิปัญญาเป็นความรู้เกี่ยวกับเรื่องใดๆหรือหน่วยสังคมใด เป็นข้อมูล เป็นเนื้อหาสาระเกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ เช่น ความรู้เกี่ยวกับครอบครัว ความรู้เกี่ยวกับมนุษย์ เกี่ยวกับผู้ชาย ผู้หญิง
2. ภูมิปัญญาเป็นความเชื่อใดๆของสังคมนั้น มีความเชื่อที่อาจยังไม่มีข้อพิสูจน์ เช่น เรื่องนรก สวรรค์ ตายแล้วไปไหน

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (5) ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับลักษณะของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้

3 ลักษณะ ดังนี้

1. ความรู้และระบบความรู้ภูมิปัญญาไม่ได้เกิดแวบขึ้นมาในหัว แต่เป็นระบบความรู้ที่ชาวบ้านมองเห็นความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ เป็นระบบความรู้ที่ไม่เป็นวิทยาศาสตร์ ฉะนั้น การศึกษาจะเข้าไปดูว่าชาวบ้าน “รู้อะไร” อย่างเดียวไม่พอ ต้องศึกษาว่าเขาเห็นความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆเหล่านั้นอย่างการสังสมและการกระจายความรู้ ภูมิปัญญาเกิดจากการสังสม โดยไม่ได้ลอยอยู่เฉยๆ แต่ถูกนำมาบริการคนอื่น เช่น หมอพื้นบ้านสังสมความรู้ทางการแพทย์ไว้ในตัวคนๆ หนึ่ง ซึ่งมีกระบวนการที่ทำให้เขาสังสมความรู้เราควรศึกษาด้วยว่ากระบวนการนี้เป็นอย่างไร หมอคนหนึ่งสามารถสร้างหมอคนอื่นต่อมาอย่างไร

2. การถ่ายทอดความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นไม่ได้มีสถาบันถ่ายทอดความรู้แต่กระบวนการถ่ายทอดที่ซับซ้อน ถ้าเราต้องการเข้าใจภูมิปัญญาท้องถิ่นเราก็ต้องเข้าใจกระบวนการถ่ายทอดความรู้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งด้วย

3. การสร้างสรรค์การปรับปรุงระบบความรู้ของชาวบ้านไม่ได้หยุดนิ่งอยู่กับที่ แต่ถูกเปลี่ยนแปลงมา โดยอาศัยประสบการณ์ของชาวบ้านเอง เรายังขาดการศึกษาว่าชาวบ้านปรับเปลี่ยนความรู้ และระบบความรู้เพื่อเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงอย่างไร ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นเฉพาะในแต่ละท้องถิ่นที่จัดการไว้อย่างเป็นระบบ ให้เข้าใจได้โดยที่ได้มีการสั่งสมปรับปรุง และถ่ายทอดให้กับชนรุ่นต่อไป

1.3 ประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่น

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (6) ได้แบ่งประเภทของภูมิปัญญาไทย ดังนี้

1. ด้านเกษตรกรรม ได้แก่ ความสามารถในการผสมผสานองค์ความรู้ ทักษะและเทคนิคด้านการเกษตรกับเทคโนโลยี โดยการพัฒนาพื้นฐานคุณค่าดั้งเดิมซึ่งคนสามารถพึ่งตนเองในสภาวะการณ์ต่างๆ ได้ เช่น การทำเกษตรแบบผสมผสาน การแก้ปัญหาด้านการผลิตและรู้จักปรับใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมกับการเกษตร เป็นต้น

2. ด้านอุตสาหกรรมและหัตถกรรม ได้แก่ การรู้จักประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ในการแปรรูปการผลิตเพื่อการบริโภคอย่างปลอดภัย ประหยัด และเป็นธรรม อันเป็นกระบวนการให้ชุมชนท้องถิ่นสามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้ ตลอดทั้งการผลิตและการจำหน่ายผลผลิตทางหัตถกรรม เช่น การรวมกลุ่มของกลุ่มโรงงาน ยางพารา โรงสี

3. ด้านการแพทย์แผนไทย ได้แก่ ความสามารถในการจัดการป้องกันและรักษาสุขภาพของคนในชุมชน โดยเน้นให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองทางด้านสุขภาพและอนามัยได้ เช่น ยาจากสมุนไพรอันมีอยู่หลากหลาย การนวดแผนไทย การดูแลสุขภาพแบบพื้นบ้าน

4. ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ได้แก่ ความสามารถเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งการอนุรักษ์และพัฒนา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน เช่น การบวชป่า การสืบชะตาแม่น้ำ การทำปะการังเทียม เป็นต้น

5. ด้านการธุรกิจชุมชน ได้แก่ ความสามารถในการประสาน และบริหารกองทุนและสวัสดิการชุมชน ทั้งที่เป็นเงินตรา และโภคทรัพย์เพื่อสร้างความมั่นใจให้แก่ชีวิต ความเป็นอยู่ของสมาชิกในกลุ่ม เช่น การจัดการกองทุนในรูปแบบของสหกรณ์ออมทรัพย์ รวมถึงความสามารถในการจัดสวัสดิการในการประกันคุณภาพชีวิตของคนให้เกิดความมั่นคงทางสังคมและวัฒนธรรม โดยการตั้งกองทุนสวัสดิการรักษายาบาลของชุมชน และการจัดระบบสวัสดิการชุมชน

6. ด้านศิลปกรรม ได้แก่ ความสามารถในการสร้างสรรค์ผลงานทางด้านศิลปะสาขาต่างๆ เช่น จิตรกรรม ประติมากรรมดนตรี การละเล่นพื้นบ้าน

นอกจากนี้ภูมิปัญญายังสะท้อนออกมาใน 3 ลักษณะที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกัน คือ

1. ความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันระหว่างคนกับโลก สิ่งแวดล้อม พืช สัตว์ ธรรมชาติ
2. ความสัมพันธ์ต่อกันกับคนด้วยกันในสังคมหรือชุมชน
3. ความสัมพันธ์ระหว่างคน กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เหนือธรรมชาติ ฯลฯ

1.4 ประโยชน์ของภูมิปัญญา

ประเวศ วะสี (7) ได้สรุปสาระสำคัญของภูมิปัญญาไว้ ดังนี้

1. มีความจำเพาะกับท้องถิ่น เนื่องจากภูมิปัญญาชาวบ้านสะสมขึ้นจากประสบการณ์หรือความชัดเจนในชีวิตและสังคมในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ เพราะฉะนั้นภูมิปัญญาชาวบ้านจึงมีความสอดคล้องกับเรื่องในท้องถิ่นมากกว่าภูมิปัญญาที่มาจากข้างนอก
2. มีความเชื่อมโยงบูรณาการสูง เนื่องจากภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นภูมิปัญญาที่มาจากประสบการณ์จริงจึงมีความเป็นบูรณาการสูง ในเรื่องของกาย ใจ สังคม และสิ่งแวดล้อม เช่น พิธีลอยกระทง พิธีแรกนาขวัญ ฯลฯ พิธีดังกล่าวเป็นภูมิปัญญาของชาวบ้านที่นำเอาธรรมชาติมาสร้างให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์เพื่อให้คนเคารพธรรมชาติไม่ทำลายธรรมชาติ
3. มีความเคารพผู้อาวุโส เนื่องจากภูมิปัญญาชาวบ้านให้ความสำคัญแก่ผู้ที่มีประสบการณ์ มีความเคารพผู้อาวุโสโดยถือว่าผู้อาวุโสเป็นผู้ที่มีประสบการณ์มากกว่าผู้เยาว์

2. แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับหมอพื้นบ้าน

2.1 ความหมายของหมอพื้นบ้าน

สุรเกียรติ์ อชานานุกภาพ (8) ได้ให้ความหมายของหมอพื้นบ้าน หมายถึง บุคคลที่มีความรู้ทางหมอและทางยาพอที่ให้การรักษาโรคพื้น ๆ ได้ มักเป็นคนพื้นบ้านในหมู่บ้านชนบทและสืบทอดความรู้จากบรรพบุรุษหรือศึกษาจากสมุดข่อยที่เก็บรักษาไว้ตามวัด มักให้การรักษาแบบยาขอหม้อวาน โดยยึดหลักเมตตากรุณาตามโบราณ คือ ให้การรักษาฟรี หรือเก็บเป็นตัวเงิน หรือสิ่งของเพียงเล็กน้อย แทบจะเรียกได้ว่าไม่สามารถเอาเป็นรายได้ประจำ ดังนั้นหมอพื้นบ้านบางคนมักประกอบอาชีพอื่น ๆ เช่น เกษตรกรรม หรือค้าขายไปด้วย

วรวิทย์ พูนสวัสดิ์กิติกุล (9) ได้ให้ความหมายของหมอพื้นบ้านว่า หมายถึง บุคคลที่มีวิถีชีวิตอยู่ในหมู่บ้านอาศัยความรู้ด้านการแพทย์พื้นบ้านที่สืบทอดกันมาจากรุ่นเก่าและทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่น ให้บริการรักษาด้วยสมุนไพรและวิถีธรรมชาติแก่สมาชิกในชุมชนแบบพึ่งพาอาศัยกัน

ตามกฎกระทรวงกำหนดหลักเกณฑ์และวิธีการสรรหากรรมการผู้ทรงคุณวุฒิ พ.ศ. 2546 ของพระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย พ.ศ. 2542 ให้ความหมายของหมอพื้นบ้านว่า บุคคลซึ่งมีความรู้ความสามารถในการส่งเสริมและดูแลสุขภาพของประชาชนในท้องถิ่นด้วยภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยตามวัฒนธรรมของชุมชนสืบทอดกันมานานเป็นที่นิยมยกย่องจากชุมชนโดยมีประชาชนในหมู่บ้านรับรองไม่น้อยกว่าสิบคน หรือเป็นผู้ได้รับการรับรองจากองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น (10)

2.2 ประเภทของหมอฟันบ้าน

รุ่งรังษิ วิบูลชัย (11) ได้จำแนกประเภทของหมอฟันบ้านจากรูปแบบลักษณะวิธีการรักษาอันเนื่องมาจากความเชื่อสาเหตุของการเจ็บป่วยไว้ ดังนี้

1. ประเภทของหมอที่รักษาอาการเจ็บป่วยอันเนื่องมาจากสาเหตุที่เป็นธรรมชาติ ได้แก่ หมอยาฮากไม้ หมอน้ำมัน (หมอรักษาโรคกระดูก) หมอเอ็น หรือหมอจับเส้นจับเอ็น (หมอนวด)

2. ประเภทของหมอที่รักษาสาเหตุของการเจ็บป่วยเนื่องจากสิ่งที่เหนือธรรมชาติ ได้แก่ หมอลำผีฟ้า หมอธรรม (หมอส่ง) หมอสู่วิญหรือหมอขวัญ

3. ประเภทของหมอที่รักษาสาเหตุของการเจ็บป่วยเนื่องจากสิ่งที่เป็นธรรมชาติและสาเหตุที่เป็นธรรมชาติ ได้แก่ หมอพระ หมอตำแย

2.3 ขั้นตอนการรักษาของหมอฟันบ้าน

ขั้นตอนการรักษาของหมอฟันบ้าน ซึ่งแต่ละประเภทก็มีขั้นตอนไม่แตกต่างกันมากนัก สามารถแบ่งได้เป็น 4 ขั้นตอน (12) ดังนี้

ขั้นที่ 1 การตั้งกายหรือเครื่องบูชาครู ประกอบด้วยขั้น 5 ได้แก่ ดอกไม้สีขาว 5 คู่ เทียน 5 เล่ม และเงินค่าคายจำนวน 6, 12 หรือ 24 บาท แล้วแต่ประเภทของหมอ

ขั้นที่ 2 การวินิจฉัยโรค เมื่อผู้ป่วยนำคายมาบูชาครูแล้ว หมอจะทำการวินิจฉัยโรคตามวิธีการของหมอแต่ละประเภท ซึ่งมีรายละเอียดปลีกย่อยแตกต่างกันออกไป

ขั้นที่ 3 การรักษา หลังจากการวินิจฉัยโรคแล้ว หมอจะทำการรักษาตามกรรมวิธีของตนโดยอาจใช้สมุนไพรเป่าเสก ทาน้ำมัน ขับไล่ผี หรือพิธีสู่วิญ กรณีที่รักษาไม่หายก็ จะแนะนำให้ผู้ป่วยไปรักษารูปแบบอื่นๆ ต่อไป

ขั้นที่ 4 การปลงคายหรือสมนาคุณ เมื่อผู้ป่วยหายจากโรคแล้วก็จะยกเครื่องบูชาครู ผ่าชิ้นและเงินค่าสมนาคุณ (เงินค่าตอบแทน) ตามฐานะของผู้ป่วยให้กับหมอ กรณีที่ผู้ป่วยมีฐานะยากจนสิ่งของที่ใช้ปลงคายอาจเป็นเพียงอาหารหรือสิ่งของเล็กๆ น้อยๆ ก็ได้

พิสิฏฐ์ บุญไชย (13) ได้สรุปขั้นตอนการรักษาของหมอฟันบ้านไว้ 4 ขั้นตอน ดังนี้

ขั้นที่ 1 ชักถามอาการ และวินิจฉัยโรค เมื่อผู้ป่วยหรือญาติผู้ป่วยมาหาหมอ หมอจะซักถามอาการ โดยดูหน้าตาของผู้ป่วยประกอบ แล้วจึงวินิจฉัยว่าเป็นโรคอะไร เพราะจากประสบการณ์หมอจะบอกได้ว่าป่วยเป็นโรคอะไร นอกจากหมอจะวิเคราะห์จากอาการที่ผู้ป่วยเล่าแล้วหมอจะใช้ญาณพิเศษ ประกอบการวินิจฉัยด้วย เช่น ถ้าผู้ป่วยอาการหนักก็สามารถบอกได้ว่าผู้ป่วยจะเสียชีวิตเมื่อใด นอกจากนั้นยังใช้ความรู้ทางโหราศาสตร์ช่วยด้วย เช่น ถ้ามวัน เดือน ปีเกิดหรือดูลายมือประกอบ ถ้าเป็นโรคพื้นๆ ก็ไม่จำเป็นต้องใช้วิธีเหล่านี้มาช่วย นอกจากกรณีที่เป็นคนไข้หนักเท่านั้น

การซักถามอาการนี้จะไม่มีการจับตัวผู้ป่วย กรณีผู้ป่วยอาการหนักมาไม่ได้ การซักถามอาการจากญาติผู้ป่วยก็จะได้คำตอบเช่นเดียวกัน โดยหมอให้เหตุผลว่า ญาติกับผู้ป่วย

ก็รู้พอๆกัน เพราะญาติรู้จักผู้ป่วย เมื่อทราบอาการจากญาติ หมอก็สามารถเตรียมยาไปรักษาคนไข้ได้ถูก กรณีที่หมอต้องรักษาคนไข้ที่บ้าน เมื่อวินิจฉัยว่าเป็นโรคอะไรแล้ว จึงจะประกอบตัวยาให้ถูกกับโรค

ขั้นที่ 2 การรักษา หมออาจจะใช้สมุนไพรเป็นตัวหลักในการรักษาเมื่อรู้ว่าผู้ป่วยเป็นโรคอะไร ก็จะปรุงยาให้ ยาที่ใช้สามารถแบ่งออกเป็นประเภทใหญ่ๆ ได้ 3 ประเภท คือ

- ยากิน อาจเป็นสมุนไพรเดี่ยว สมุนไพรตำรับ สมุนไพรสำเร็จรูป
- ยาประคบ เป็นยาตั้ง หรือภาคีสานเรียกว่าตั้งยา ใช้ประคบนอกผิวหนัง
- ยาประสาน ใช้ประสานแผล เส้นเอ็น กระดูกหัก โดยมากใช้น้ำมันงา ประสาน

ทั้งนี้หมออาจจะให้ทั้งยากินและยาประคบไปพร้อมๆ กันเพื่อจะหายเร็วขึ้น

ขั้นที่ 3 งามของแสง หมอจะบอกกับผู้ป่วยทุกรายว่าโรคที่เป็นอยู่นั้นต้องงดของแสงอะไรบ้าง หมอพื้นบ้านจะให้ความสำคัญเรื่องแสงมาก เพราะการกินของแสงจะมีผลทำให้อาการของโรคกำเริบได้

ขั้นที่ 4 การติดตามผล หลังจากที่หมอให้ยาผู้ป่วยไปกินแล้ว 3 วัน จะให้ผู้ป่วยกลับมาดูอาการอีกครั้งว่าอาการเป็นอย่างไรบ้าง เพื่อจะได้ปรับเปลี่ยนได้ถูกต้อง

3. แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับการแพทย์พื้นบ้าน

3.1 ความหมายของการแพทย์พื้นบ้าน

เพ็ญญา ททรัพย์เจริญ (14) ได้ให้ความหมายของการแพทย์พื้นบ้านว่า หมายถึงปรัชญา องค์ความรู้และวิถีการปฏิบัติ เพื่อดูแลสุขภาพและการบำบัดโรค ความเจ็บป่วยของประชาชนแบบดั้งเดิม ซึ่งสอดคล้องกับขนบธรรมเนียมวัฒนธรรมและวิถีชีวิต

3.2 ระบบการแพทย์พื้นบ้าน

ระบบการแพทย์พื้นบ้านมีองค์ประกอบที่สำคัญอยู่ 4 ประการ (15) ได้แก่

1. ความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรค ซึ่งมีความเชื่ออยู่ 2 ประการ คือ

ก. เกิดจากสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น เกิดจากการกระทำของผี ไสยศาสตร์และพลังอำนาจเวทมนต์

ข. เกิดจากการเจ็บป่วยทางธรรมชาติ ซึ่งมาจากการเสียสมดุลของร่างกายตามอายุและเงื่อนไขของแต่ละบุคคลตามสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและสังคมของบุคคลนั้น

2. วิธีการรักษา หมอพื้นบ้านแต่ละแห่งมีการรักษาโรคที่หลากหลายตามสภาพแวดล้อมแต่ละท้องถิ่น โดยหลักๆ แล้วมีกระบวนการรักษาอยู่ 4 ขั้นตอน คือ ขั้นตอนการตั้งเครื่องบูชาครู ขั้นตอนการวินิจฉัยโรค ขั้นตอนการรักษาโรค และขั้นตอนสุดท้ายคือขั้นตอนของการปลงกายเป็นขั้นตอนการสมนาคุณตามฐานะของผู้ป่วย

3. หมอพื้นบ้าน หมอพื้นบ้านมีหลายประเภท อาจจำแนกได้ตามความเชื่อตามสาเหตุการเจ็บป่วยได้ 2 ประเภท คือ ประเภทที่รักษาความเจ็บป่วยที่มีสาเหตุจากสิ่งเหนือธรรมชาติ

ได้แก่ หมอธรรม หมอส่อง หมอสู่วัชฎุฯ ประเภทของหมอที่รักษาความเจ็บที่มีสาเหตุจากธรรมชาติ ได้แก่ หมอสมุนไพรมหา หมอกระดูก หมอนวด

4. ผู้ป่วยที่มารับการรักษา พบว่า ส่วนใหญ่มีฐานะยากจน จบการศึกษามัธยมศึกษา และมีความเชื่อที่ผิดๆ สิ่งนี้เป็นเครื่องยืนยันว่าการแพทย์พื้นบ้านยังมีความสำคัญในการดูแลสุขภาพของประชาชน

แนวความคิดเกี่ยวกับระบบการแพทย์พื้นบ้าน (16) สามารถจำแนกออกเป็น

1. การแพทย์แบบอำนาจเหนือธรรมชาติ เป็นแบบแผนความเชื่อและการปฏิบัติที่ถือว่าปรากฏการณ์ของความเจ็บป่วยมีรากฐานมาจากความขัดแย้งทางสังคม ปรัชญาการรักษาโรคจึงเป็นการใช้ปรากฏการณ์ของความเจ็บป่วยเป็นมาตรการควบคุมสังคม เช่น การเจ็บป่วยบางชนิดเกิดขึ้นจากการไปรบกวานผี หรือลอบหลูผี ในการบำบัดรักษาจะทำโดยวิธีเช่นไหว้บูชาผี เอาใจผี

2. การแพทย์แบบโหราศาสตร์ ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมพราหมณ์ที่ได้พัฒนาระบบวิธีคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของสรรพสิ่งในกาลอวกาศ โดยมีพื้นฐานของการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างสรรพสิ่งในจักรวาล ว่ามีความเกี่ยวข้องซึ่งกันและกัน การดำรงอยู่และการเคลื่อนไหวของสรรพสิ่งในจักรวาลเป็นไปตามชะตาที่ถูกกำหนดโดยตำแหน่งของดวงจันทร์ในจักรราศี ระบบวิธีคิดเหล่านี้ได้พัฒนาเครื่องมือที่ใช้หาตำแหน่งที่และความสัมพันธ์ของสิ่งต่าง ๆ เพื่อทำความเข้าใจกับภาวะที่ดำรงอยู่ และทำนายต่อไปในอนาคตได้ เครื่องมือเหล่านี้คือโหราศาสตร์ ในสภาวะเมื่อร่างกายเจ็บป่วยขึ้น การรักษาส่วนใหญ่จะไปหาหมอจักรราศี โดยการคำนวณชะตาโรคาเพื่อกำหนดเส้นทางโคจรของวิถีชีวิตของผู้ป่วย หลังจากเสร็จสิ้นการคำนวณแล้ว หมอดำราก็จะสามารถพยากรณ์ถึงภาวะการเจ็บป่วยนั้น ๆ ว่าเกิดจากเคราะห์กรรมลักษณะใด จะสามารถรักษาให้หายได้หรือไม่ ยากง่ายเพียงใด และต้องไปรักษาทางใด รูปธรรมของการรักษาส่วนมากจะให้หมอสะเดาะเคราะห์ทำพิธีสะเดาะเคราะห์ให้ ความสำคัญของการแพทย์แบบนี้คือความสามารถที่จะตอบสนองต่อจิตใจของมนุษย์ที่ต้องการหยั่งรู้ถึงเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นแก่ตนได้ เป็นที่พึงพอใจที่จะช่วยคลี่คลายสภาวะในปัจจุบัน และช่วยให้มนุษย์เตรียมพร้อมที่จะเผชิญหน้ากับสิ่งที่เกิดขึ้นต่อไปในอนาคตได้อย่างมั่นใจมากขึ้น

3. การแพทย์แบบทฤษฎีธาตุ เป็นแบบฉบับของวัฒนธรรมดั้งเดิมทางการแพทย์ 3 แบบ คือ วัฒนธรรมการแพทย์แบบกรีก แบบอินเดีย แบบจีน การแพทย์แบบทฤษฎีธาตุของไทยได้รับอิทธิพลโดยตรงจากการแพทย์อายุรเวทของอินเดีย ทฤษฎีธาตุของไทยอธิบายว่า ร่างกายมนุษย์ประกอบด้วยธาตุ 4 ประการ ได้แก่ ดิน น้ำ ลม ไฟ ความเจ็บป่วยต่าง ๆ มีสาเหตุมาจากการผิดปกติของธาตุทั้ง 4 การเยียวยารักษาจึงมุ่งไปที่การปรับระบบให้เกิดภาวะสมดุลขึ้นมาใหม่ เมื่อภาวะสมดุลกลับคืนมา ความเจ็บป่วยที่มีอยู่จะหายไป ในทางตรงข้ามการมุ่งรักษาความผิดปกติที่จะแสดงออกมาเฉพาะที่ได้ แต่ความขัดแย้งอันเป็นปฐมเหตุที่มีได้รับการแก้ไข ย่อมจะต้องปรากฏออกมาเป็นความผิดปกติในตำแหน่งอื่นอีก

4. การแพทย์แบบประสพการณ์ แบ่งได้ 3 ลักษณะ คือ

ก. การรักษาด้วยยากลางบ้าน เป็นความรู้ที่ชาวบ้านโดยทั่วไปใช้ในการรักษาความเจ็บป่วย โดยอาศัยความรู้ที่เป็นประสพการณ์ ไม่ต้องหาหมอพื้นบ้านทั่วไปแล้วมักจะใช้สมุนไพรที่มีอยู่ในครัวเรือนหรือปลูกไว้ตามบริเวณบ้าน

ข. แบบแผนการปฏิบัติเฉพาะ ที่พบโดยทั่วไปมักปรากฏในรูปของข้อห้าม เช่น ในภาษาท้องถิ่นใช้คำเรียกต่าง ๆ อาทิ ขะล่า ชีต ผิด ขวง ในภาวะเจ็บป่วยหนึ่ง ๆ หรือช่วงสำคัญของชีวิต เช่น หลังคลอด ชาวบ้านจะมีปฏิบัติเฉพาะอาจจะเป็นข้อห้ามในเรื่องการกินอาหาร การอยู่ไฟ เป็นต้น

ค. การรักษากับหมอพื้นบ้าน ลักษณะของหมอพื้นบ้านที่เป็นหมอในระบบการแพทย์แบบประสพการณ์ ได้แก่ หมอพื้นบ้านที่รักษาได้เฉพาะโรค หรือรักษาได้เฉพาะที่ตนสืบทอด ประสพการณ์เรื่องนั้น ๆ โดยเฉพาะ มิได้ศึกษาทฤษฎีการแพทย์ใด ๆ อย่างเป็นระบบ แต่อาศัยการสังเกต จดจำ คำบอกกล่าว เช่น หมอยาต้ม-ยาฝน หมอกระดูก หมอ

3.3 การเรียนรู้ของการแพทย์พื้นบ้าน

การเรียนรู้ของหมอพื้นบ้านจำแนกเป็น 6 ประการ (17) ดังนี้

1. ระบบการเรียนรู้แบบปิด คือ ไม่ใช่ใครต้องการเรียนก็เรียนได้ จะต้องมีการคัดกรองลูกศิษย์ แม้ว่าบุคคลในครอบครัว พ่อแม่ บรรพบุรุษเป็นหมอพื้นบ้านอยู่ แต่หมอเองก็ต้องถูกคัดเลือกด้วยว่ามีคุณสมบัติเหมาะสมหรือไม่ ถ้าหากคุณสมบัติไม่เหมาะสม ก็จะไม่สืบทอดให้ คนที่จะเป็นหมอพื้นบ้านที่ไม่ได้สืบทอดจากบรรพบุรุษ ครูผู้สอนก็จะมีกระบวนการทดสอบว่าบุคคลนั้นจะสามารถเข้ามาเรียนได้หรือไม่ โดยวิธีการ เช่น อาจจะต้องช่วยทำงาน เลี้ยงวัว เลี้ยงควายหรือทำนาเพื่อดูนิสัยใจคอ เมื่อดูว่านิสัยใช้ได้ จึงจะถ่ายทอดความรู้ให้

2. ระบบการเรียนรู้เป็นลักษณะตัวต่อตัว ครูกับศิษย์ ความรู้ส่วนหนึ่งได้มาจากการบอกเล่า ส่วนหนึ่งได้จากตำราและส่วนที่มีความสำคัญคือได้จากประสพการณ์ ในการติดตามครูไปรักษาและประสพการณ์จากการรักษาด้วยตัวเอง

3. เนื้อหาหลักที่หมอจะต้องเรียน คือ ความรู้เกี่ยวกับตัวยามีสรรพคุณอย่างไร แก้อะไร จะต้องใช้ยาแทรกหรือยากระสายอะไรและอย่างไร จะต้องรู้พิษของยา และวิธีกิน ต้องรู้จักตัวยาสมุนไพรวาดินยาแต่ละต้น มีลักษณะอย่างไร เมื่อจบเป็นหมอแล้ว จำเป็นต้องหาสมุนไพรด้วยตนเอง และที่หมอจะต้องเรียน คือ เรื่องของแสง จะต้องรู้ว่าโรคอะไรแสง อะไรห้ามรับประทาน เพราะอาหารบางอย่างจะเข้าไปทำลายฤทธิ์ยาได้และคาถากำกับยา ซึ่งเป็นปัจจัยเสริมที่ทำให้ยานั้นมีประสิทธิภาพสูง

4. ความเชื่อเกี่ยวกับการเกิดโรค เชื่อว่าไม่ใช่เป็นเรื่องธรรมชาติอย่างเดียว แต่เป็นเรื่องของอำนาจเหนือธรรมชาติด้วย โรคภัยไข้เจ็บบางส่วนอาจเกิดจากการผิดผีหรือผีทำให้เจ็บป่วย เพราะฉะนั้นคาถาจึงเป็นสิ่งจำเป็น ถ้าไม่รู้เรื่องคาถา ก็จะไม่ได้รับการยอมรับจากคนไข้ที่เท่าที่ควร

5. มีการเรียนรู้จากครูหลายคน วิธีการแสวงหาครู หมอเขาก็จะดูว่าหมอคนไหนเก่งในการรักษาโรคอะไรก็จะติดตามไปศึกษากับครูผู้นั้นอยู่อย่างนี้เรื่อยไป

6. การบันทึกความรู้ หมอเขาจะต้องมีความเป็นนักวิชาการค่อนข้างสูง ได้รับความรู้จากครูคนไหนก็จะระบุชื่อไว้ในตำรา ระบุวัน เดือน ปี ที่ได้ความรู้นั้นมาและจดบันทึกไว้เป็นความรู้ของตนเอง สำหรับหมอที่ผ่านการเรียนตรงนี้แล้ว ก็จะต้องฝึกหาประสบการณ์โดยการรักษาคนไข้ โดยทั่วไปก็จะรักษาญาติพี่น้องก่อนเพราะว่าในชั้นแรกยังไม่ชำนาญ แล้วจึงจะรักษาทั่วไป

3.4 ลักษณะเด่นของการแพทย์พื้นบ้าน

การที่หมอพื้นบ้านซึ่งทำการรักษาอยู่กับท้องถิ่นมาอย่างยาวนานและยังสามารถดำรงบทบาทในการรักษาต่อสังคมได้นั้น เนื่องจากมีลักษณะที่เด่นกว่าการแพทย์แผนปัจจุบัน 3 ประการ (10) คือ

1. หมอพื้นบ้านมีความเข้าใจลักษณะผู้ป่วยรอบด้าน คือ ทราบถึงสภาพแวดล้อมที่อยู่อาศัย การดำเนินชีวิต และระบบเครือญาติของผู้ป่วย

2. หมอพื้นบ้านส่วนมากเป็นผู้สูงอายุ และได้รับการยอมรับนับถือจากคนในชุมชนอยู่แล้วทำให้การรักษาแบบพื้นบ้านได้รับการยอมรับ

3. การตัดสินใจแสวงหาวิธีการรักษาของชาวบ้านพบว่า มีปัจจัยเรื่องราคา การเข้าถึงสถานที่บริการ ความเชื่อ ความศรัทธาในการรักษาเข้ามาเกี่ยวข้อง ซึ่งพบว่าการรักษาบางอาการ บางโรกระบบการแพทย์พื้นบ้านจะมีลักษณะที่ยืดหยุ่นและเป็นที่น่าพอใจสำหรับผู้ป่วยมากกว่าระบบการแพทย์แผนปัจจุบัน

4. กระบวนการดูแลรักษาสุขภาพด้วยการแพทย์พื้นบ้าน

การรักษาสุขภาพของประชาชนในท้องถิ่นชนบทจำเป็นต้องฟื้นฟูวิทยาการท้องถิ่นและเทคโนโลยีพื้นบ้าน ส่งเสริมและพัฒนาการปฏิบัติด้วยยาสมุนไพรใช้ เทคนิคการแก้ปัญหา ตลอดจนวัฒนธรรมความเชื่อแบบพื้นบ้านที่เกื้อกูลต่อสุขภาพที่กำลังถูกลืม ส่วนอาหารกับยาสมุนไพรนั้นไม่สามารถแยกออกจากกันได้ เพราะอาหารพื้นบ้านมีบทบาทสำคัญในการคุ้มครองสุขภาพมาช้านาน บางชนิดเป็นยารักษาโรคต่างๆได้ สำหรับสมุนไพรนั้นมีประโยชน์มากเพราะได้ผ่านการทดลองใช้มาเป็นเวลานานนับเป็นร้อยๆ ปี ซึ่งในบางโรควิทยาการแผนใหม่ไม่สามารถรักษาได้(18) อาการเจ็บป่วยของครอบครัวเกษตรกร จะเป็นอาการทั่วไปที่ไม่ร้ายแรงมาก เช่น เป็นไข้ ปวดศีรษะ ปวดตามร่างกาย ปวดท้อง ไม่แตกต่างจากอาการป่วยที่พบในประชาชนทั่วไปที่รายงานไว้ในการศึกษาอื่น แต่เกษตรกรจะรักษาพยาบาลด้วยการพึ่งตนเองสูงมาก โดยจะเป็นการแสวงหาการรักษาในหมู่บ้าน เช่น การซื้อยาจากร้านค้าในหมู่บ้าน การรักษาจากหมอกกลางบ้านหรืออสม. และหมอพื้นบ้าน ควบคู่กับแผนปัจจุบัน (19)

ผู้ที่มารับการรักษาด้วยการแพทย์พื้นบ้านนั้นเป็นประชาชนทุกกลุ่ม ทุกเพศ ทุกวัย ทุกระดับ เศรษฐกิจและสังคม เจตคติที่คนไข้มีต่อหมอพื้นบ้าน คือส่วนใหญ่เห็นว่าใจดี พุดจาให้กำลังใจคนไข้

ไม่เลียงไข้ เมตตา กรุณา มีความรู้ดีในการรักษา เอาใจใส่เป็นหมอดี ค่ารักษาพอควรมีความ
ไว้วางใจ รักษาคนไข้อย่างสุดความสามารถและบริการคนไข้อย่างเต็มที่ (20)

ปัจจัยที่ผู้ป่วยเลือกมารับการรักษาแบบพื้นบ้าน ได้แก่ (21)

1. ความเชื่อ ความศรัทธาต่อการรักษาแบบพื้นบ้าน จากคำบอกเล่าของบุคคลที่ผ่านการ
รักษามาแล้ว
2. ความรู้สึกที่คุ้นเคยเป็นกันเองและไม่รู้สึกแปลกแยกจากหมอพื้นบ้าน เป็นความแตกต่าง
อย่างสิ้นเชิงกับความรู้สึกที่มีต่อแพทย์ผู้ให้การรักษาจากแผนปัจจุบันในโรงพยาบาล
3. ความกลัวและไม่เข้าใจในกระบวนการรักษาแผนปัจจุบัน รวมทั้งการเคยประสบความ
ล้มเหลวจากกระบวนการบริการรักษาแผนปัจจุบัน
4. อุปนิสัยและพื้นฐานทางวัฒนธรรมของคนไทยซึ่งมีลักษณะจิตใจดีเป็นผู้มีความเมตตา
กรุณา ไม่เคยฟ้องร้องเรียกร้องเมื่อตกเป็นผู้เสียหาย

การดำรงอยู่ของการนวดพื้นบ้านสามารถดำรงอยู่คู่กับชุมชนได้ เนื่องจากความพึงพอใจใน
รูปแบบการให้บริการ ผลการรักษา ความสะดวกในการรักษา ตลอดจนค่าใช้จ่ายไม่มาก ทั้งนี้หมอน
นวดยังมีความรู้ความเข้าใจในสภาพแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตของผู้ป่วยเป็นอย่างดี ทำ
ให้ผู้ป่วยไม่รู้สึกแปลกแยก คุณธรรมในตัวหมอก็มีความสำคัญที่ทำให้คนยังเชื่อถือในบทบาทของ
หมอเช่นกัน และยังพบว่าหมอนวดพื้นบ้านมักจะเป็นผู้หญิง อาจเป็นเพราะ กำเนิดการนวดพื้นบ้าน
พัฒนามาจากการนวดท้องเพื่อช่วยคลอดซึ่งหมอดำแยในสมัยก่อนล้วนเป็นผู้หญิงทั้งสิ้น ปกติหมอน
นวดพื้นบ้านที่เป็นหญิงจะนวดผู้ป่วยหญิง (22)

ดังนั้น หมอพื้นบ้าน คือ ชาวบ้านที่ใช้ชีวิตอยู่ในสังคมชุมชน มีความรู้ ความเชี่ยวชาญ
ในระบบการแพทย์แผนโบราณที่ผสมผสานกัน ได้รับการถ่ายทอดความรู้ประสบการณ์ในการรักษา
จนเป็นที่ยอมรับของคนในชุมชน วิธีการวินิจฉัยและการรักษาแตกต่างกันไปตามประสบการณ์และ
การถ่ายทอดจากครูอาจารย์ หมอพื้นบ้านทำหน้าที่สงเคราะห์ช่วยเหลือชาวบ้านในชนบทแต่
โบราณกาลสืบทอดจากอดีตถึงปัจจุบัน แม้ว่าความเจริญก้าวหน้าในวิทยาการทางการแพทย์แบบ
ตะวันตกจะเข้ามามีบทบาทในชีวิตประจำวัน แต่หมอพื้นบ้านยังมีความสำคัญทางสังคมจิตวิทยาใน
ชนบทอยู่มาก ตามความเข้าใจของชุมชน คือ หมอยาสมุนไพร หมอสมุนไพรน้ำมันรักษากระดูก
หรือหมอสุนัขไพรประกอบคาถาอาคม คำว่า“พื้นบ้าน” ควรจะหมายถึงเฉพาะถิ่น เฉพาะชุมชน